

การศึกษาการขยายผลทางเศรษฐกิจของ ชุมชนบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี

A Study of Economics Extending Result of
Community Based on Sufficiency Economy in
Wihandaeng District, Saraburi Province

สุเทพ พันประสิทธิ์*
Sutep Punprasit*

* อาจารย์ประจำคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต
* Lecturer, Faculty of Economics, Dhurakij Pundit University
* Email: sutep.put@dpu.ac.th

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ของการศึกษาคือ (1) เพื่อศึกษาสภาพการดำเนินงานของชุมชน (2) เพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจการผลิตของชุมชนอันได้แก่ ปัจจัยการผลิตและผลผลิตของ ระบบการผลิต ทางด้านการเกษตร วิสาหกิจชุมชน และทุนชุมชน (3) เพื่อศึกษาสภาพทางสังคม ความสัมพันธ์ของ เกษตรกรกับชุมชน แนวคิดการดำเนินงาน และแนวทางขยายผลเศรษฐกิจพอเพียง

วิธีการวิจัยเรื่องนี้มี ดังนี้ (1) การสำรวจตัวอย่างเป็นฟาร์มเกษตรกรและสมาชิกศูนย์ การเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงชุมชนต้นแบบบ้านคลองหัวช้าง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรีจำนวน 100 ตัวอย่าง (2) วิเคราะห์แนวคิดและการดำเนินการผลิตทางการเกษตรตามหลักการเศรษฐกิจพอเพียง (3) การประเมินการขยายผลของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงได้แก่ เศรษฐกิจ สังคม ทรัพยากรสิ่งแวดล้อม เทคโนโลยีและด้านจิตใจ โดยใช้แบบสอบถามความเห็นแบบ Likert Scale และอธิบายผลด้วยสถิติเชิงพรรณนา

ผลการศึกษาพบว่า (1) ด้านระบบการทำฟาร์ม เป็นการเกษตรแบบไร่นาสวนผสมโดยเน้น ในรูปแบบผลิต ข้าว-พืชสวน-ประมง-ปศุสัตว์ และมีสัดส่วนการดำเนินกิจกรรมการเกษตร แตกต่างกันโดยขึ้นกับการใช้พื้นที่ของเกษตรกรแต่ละรายมีความเหมาะสม และสอดคล้องกับพื้นที่ ของตนเอง (2) ความสำเร็จตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงคือ การที่กลุ่มมีความสามัคคี มีผู้นำที่เข้มแข็ง ส่งผลทำให้เกิดการรวมตัวเกษตรกรเอง มีการร่วมมือ และช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันด้านอาชีพ และชีวิตความเป็นอยู่ อย่างประหยัดและรู้คุณค่า (3) การขยายผลมีการขยายผลด้านเศรษฐกิจ ด้านเทคโนโลยี ด้านสังคม ด้านทรัพยากรและด้านจิตใจ ทั้งหมดนับเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเข้มแข็ง ของชุมชน

ข้อเสนอแนะ: (1) สร้างเสริมกิจกรรมการเกษตรของเกษตรกรตัวอย่างให้เป็นการเกษตร แบบไร่นาสวนผสม มีการดำเนินกิจกรรมวิสาหกิจชุมชนและมีแหล่งท่องเที่ยวการเกษตร (2) เพิ่มพูน ปัจจัยที่นำไปสู่ความสำเร็จของการปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ก็คือการที่ภาครัฐต้องดำเนินการ จัดหาเจ้าหน้าที่ มาให้ความรู้กับเกษตรกร ในด้านต่างๆ มีการนำความรู้ และเทคโนโลยีจาก ภายนอกท้องถิ่นมาปรับใช้อยู่เสมอ เกษตรกรจะต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกันในด้านชีวิตความเป็นอยู่ และงานอาชีพมีการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นอย่างรู้คุณค่า และทำตามกำลังความสามารถที่มีอยู่ (3) จัดกิจกรรมส่งเสริม และฝึกอบรม การปฏิบัติตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ไปสู่ระดับที่ ก้าวหน้ามากขึ้น หรือจัดเวทีให้ความรู้ โดยใช้เกษตรกรที่ประสบความสำเร็จเป็นวิทยากร พร้อมนำ ชมผลงานอย่างละเอียด

คำสำคัญ: เศรษฐกิจพอเพียง ชุมชนต้นแบบเศรษฐกิจพอเพียง การขยายผล

Abstract

The research objectives are: (1) to study the community operation, (2) to analyze community production economic on the factors, product, and the farming system of the community enterprise and the community capital, (3) to study community social conditions, the community relationship operation thinking and the way of the extending result sufficiency economy.

The research methods are: (1) to survey 100 samples as the demonstrative farms, the Sufficiency economy learning center at Ban Klong Huachang community, Aumphur Wihandaeng in Saraburi Province, (2) to analyzed the concept and agricultural production on sufficiency economy, (3) to evaluate the philosophy of sufficiency economy of the extending result in technology ,economic ,society ,environment, and mind. The questionnaire with the Likert Scale were used for data collection and analyzed with descriptive statistics.

The study found : (1) the farming system is a mixed farming of agricultures, fishery and husbandry, but emphasis on rice, horticulture, fishery and husbandry in different proportion depending on the land availability, (2) the most significant factors underlying the strength of participated farm communities include the people unity and the leadership of community leaders, followed by good cooperation spirits of member farmers, and (3) the extending result of economic technology, social resource and spirit expanding are the most significant factors underlying the strength of participated farm communities.

Suggestions: (1) the promotion of demonstrative farming model is a mixed farming of agricultures, community enterprises and agr-tourism, (2) the increasing factors attributable to the success of the farmers are the technical assistances provided by related government agencies. These include an introduction of the new cultural practices as well as appropriate technology. At the meantime, farmers mutual help and cooperation also enhance improving their occupation motivation, and (3) expanding and strengthening the public extension activities towards the advanced stage of development of the Sufficiency Economy using successful member-farmers as key catalysts.

Keywords: Sufficiency Economy, Sufficiency Economy Community Model,
Extending Result

บทนำ

ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาปรับปรุงพระราชทาน เป็นที่มาของ นิยาม “3 ห่วง 2 เงื่อนไข” ที่คณะอนุกรรมการขับเคลื่อนเศรษฐกิจพอเพียง สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ นำมาใช้ในการรณรงค์เผยแพร่ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ผ่านช่องทางต่างๆ อยู่ในปัจจุบัน (สุมะร ตันติเวชกุล และคณะ, 2542) ซึ่งประกอบด้วยความพอประมาณ มีเหตุผล มีภูมิคุ้มกัน บนเงื่อนไขความรู้ และคุณธรรม การพัฒนาตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นการพัฒนา ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทางสายกลาง และความไม่ประมาท ประกอบการวางแผน การตัดสินใจ และการกระทำของประชาชนในทุกระดับตั้งแต่ระดับครอบครัว ระดับชุมชนจนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและบริหารประเทศ จากการศึกษาหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่เผยแพร่อย่างกว้างขวาง ขยายตัวเป็นกระแสการพัฒนาในหมู่ประชาชนทุกระดับ แต่การรับรู้เพียงอย่างเดียวโดยไม่นำไปปฏิบัติหรือขาดการเรียนรู้ที่แท้จริง ไม่มีการประยุกต์ทักษะในการใช้หลักการเศรษฐกิจพอเพียงอย่างถูกต้องอาจทำให้เกิดความที่ไม่ครอบคลุมครบถ้วน หรือการเผยแพร่ความเข้าใจผิดให้กว้างขวางย่อมส่งผลต่อผลสัมฤทธิ์ของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ที่ควรจะได้เป็นประโยชน์สูงสุด (เสรี พงศ์พิศ , 2533) ผู้วิจัยเคยสำรวจชุมชน พบว่าระบบเศรษฐกิจของชุมชนมีพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงที่สมบูรณ์ มีประสิทธิผลของแนวคิดให้กับกลุ่มชุมชนที่เป็นรากแก้วของสังคมไทย พวกเขาซาบซึ้งและเศรษฐกิจพอเพียงเร็วกว่าประชาชนในภาคส่วนอื่นๆ เป็นเช่นนี้เพราะ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงในรูปแบบเกษตรทฤษฎีใหม่ให้กับประชาชนมาก่อนหน้านั้นแล้ว และประสานเข้ากับองค์ความรู้ในการพัฒนาวิสาหกิจชุมชนที่ผู้นำชุมชนนำเสนอเป็นนโยบายระดับชาติ ทั้งเศรษฐกิจพอเพียง ทฤษฎีใหม่ และวิสาหกิจชุมชน มีหลักปฏิบัติที่สำคัญและเป้าหมายที่ใกล้เคียงกัน ความพอเพียงในระดับชุมชนและระดับองค์กรเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบก้าวหน้า ซึ่งครอบคลุมเรื่องของการสนับสนุนให้เกษตรกรรวมพลังกันในรูปแบบของกลุ่มหรือสหกรณ์ หรือการที่กิจกรรมเศรษฐกิจต่างๆ รวมตัวกันในลักษณะเครือข่ายวิสาหกิจ การรวมกลุ่มกัน เพื่อร่วมมือกันสร้างประโยชน์ให้แก่กลุ่มและส่วนรวมบนพื้นฐานของการไม่เบียดเบียนกัน การแบ่งปันช่วยเหลือซึ่งกันและกันตามกำลังและความสามารถของตน ซึ่งจะสามารถทำให้ ชุมชนโดยรวมหรือเครือข่ายวิสาหกิจนั้นๆ เกิดความพอเพียงในวิถีปฏิบัติอย่างแท้จริง ผู้วิจัยได้เล็งเห็นความสำคัญของการขยายผลของกิจกรรมเศรษฐกิจตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง จึงได้กำหนดการศึกษาการขยายผลที่อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรีซึ่งมีศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านคลองหัวช้างที่เป็นศูนย์ขยายผลของจังหวัดสระบุรีและจังหวัดในเขตภาคกลางตอนบน.

วัตถุประสงค์การวิจัย

- (1) เพื่อศึกษาสภาพการดำเนินงานที่ผ่านมาของชุมชนที่ดำเนินการ ตามแนวทางเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อกำหนดแนวทางการพัฒนาให้เป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงในอนาคต
- (2) เพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจการผลิตของชุมชนอันได้แก่ ปัจจัยการผลิตและผลผลิตของระบบการผลิตทางด้านการเกษตร วิสาหกิจชุมชน และทุนชุมชน
- (3) เพื่อศึกษาสภาพทางสังคม ความสัมพันธ์ของเกษตรกรกับชุมชน และแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินงานการผลิต และ แนวทางการดำเนินงานของโครงการขยายผลเศรษฐกิจพอเพียงให้เหมาะสมขึ้น

วิธีการดำเนินการวิจัย : ผู้วิจัยใช้วิธีการวิจัยเชิงสำรวจโดยขั้นตอนการดำเนินงานดังต่อไปนี้

การรวบรวมข้อมูล

การรวบรวมข้อมูลจากแบบสัมภาษณ์แล้ว ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้มาตรวจสอบความถูกต้อง จัดหมวดหมู่และวิเคราะห์ข้อมูลด้วยค่าสถิติเชิงพรรณนา(ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1 การรวบรวมข้อมูลจากการสัมภาษณ์สมาชิกชุมชนต้นแบบเศรษฐกิจพอเพียง
จำนวน 100 ตัวอย่าง

ตำบล	ชุมชนเศรษฐกิจพอเพียง	ระบบการผลิต การเกษตร	ระบบการผลิต วิสาหกิจชุมชน	ระบบทุนชุมชน	รวม
ชุมชน ต.คลองเรือ		9	8	8	31
ชุมชน ต.เจริญธรรม		9	9	8	26
ชุมชน ต.วิหารแดง		9	6	4	19
ชุมชน ต.หนองสรวง		9	8	7	24
รวม		36	31	27	100

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งเป็น 4 ส่วนคือ

(1) ระบบการผลิตทางการเกษตร

การวิเคราะห์ระบบการผลิตของเกษตรกรตัวอย่างได้ใช้แนวทางการวิเคราะห์รูปแบบการจัดการฟาร์มในพื้นที่ แบบไร่นาสวนผสมในระบบพืช-ประมง-ปศุสัตว์ ซึ่งชนิดของพืชที่ปลูกจะแตกต่างกันออกไปตามแต่ละที่ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาดในแต่ละท้องถิ่น เกษตรกรบางรายมีกิจกรรมการผลิตในรูปแบบข้าว-ข้าว-พืชสวน-ประมง-ปศุสัตว์ เป็นการเน้นไปที่การปลูกข้าว ทั้งปี เพราะมีพื้นที่อยู่ในเขตชลประทานที่มีน้ำอย่างอุดมสมบูรณ์ เกษตรกรเหล่านี้จึงน่าจะก้าวหน้าเกินแนวคิดในการดำเนินการที่เน้นในเรื่องของไม้ผลและปศุสัตว์ ในการศึกษาได้พยายามปรับใช้ข้อมูลเพื่อให้สามารถนำไปใช้ได้ตรงตามหลักการ โดยใช้สถิติในการวิเคราะห์ข้อมูลคือ สถิติพรรณนา ได้แก่ ค่าความเฉลี่ยเลขคณิต ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน และนำมาทำอัตราส่วนเป็นร้อยละประกอบการอภิปรายและอธิบายผล

(2) ระบบของวิสาหกิจชุมชน

การวิเคราะห์ระบบวิสาหกิจชุมชนที่เกษตรกรดำเนินการส่วนหนึ่งได้กำหนดขึ้นโดยคำนึงถึงศักยภาพการของทรัพยากรในท้องถิ่น อีกส่วนหนึ่งได้พิจารณาถึงผลตอบแทนเศรษฐกิจในส่วนนี้ ผู้วิจัยได้ใช้การวิเคราะห์ด้วยอัตราส่วนทางการเงิน เพื่อให้ทราบถึงผลที่มีต่อรายได้และความเป็นอยู่ของเกษตรกร ส่วนข้อมูลที่เป็นเชิงคุณภาพเช่นความคิดเห็นในเรื่องพื้นฐานทางวัฒนธรรมสังคม ความสัมพันธ์ในครัวเรือน และชุมชนก็มีส่วนในการกำหนดระบบวิสาหกิจชุมชนด้วย โดยแยกวิเคราะห์ในแต่ละประเด็นการศึกษา ได้แก่ภาวะเศรษฐกิจสังคมครัวเรือนเกษตรกรจะช่วยให้สามารถประเมินศักยภาพการพึ่งตนเองทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรได้ โดยได้คำนึงถึงตัวชี้วัดที่สำคัญ คือ รายได้ ซึ่งจะวิเคราะห์จากการเปลี่ยนแปลงของรายได้และองค์ประกอบของค่าใช้จ่าย การมีหนี้สินและทรัพย์สิน จะวิเคราะห์จากการเปลี่ยนสถานะหนี้สินและประเภทของทรัพย์สินที่มีอยู่

การพึ่งตนเองทางด้านอาหาร จะพิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงของค่าใช้จ่ายประเภทอาหารและการบริโภคผลผลิตในฟาร์มและการซื้อสินค้าและบริการกับวิสาหกิจชุมชน การเรียนรู้จะพิจารณาถึงโอกาสในการพัฒนาและแลกเปลี่ยนข้อมูลความรู้ รวมทั้งประสบการณ์กับเกษตรกรและเจ้าหน้าที่ของรัฐ การมีส่วนร่วมจะวิเคราะห์ถึงบทบาทและความสัมพันธ์ของเกษตรกร การเรียนรู้จะพิจารณาถึงโอกาสในการพัฒนาและแลกเปลี่ยนข้อมูลความรู้ รวมทั้งประสบการณ์กับเกษตรกรและเจ้าหน้าที่ของรัฐ และประการสุดท้ายจะเป็นทัศนคติของเกษตรกรที่มีต่อหลักเศรษฐกิจพอเพียงและเจ้าหน้าที่จังหวัด

(3) วิเคราะห์ทุนชุมชน

การวิเคราะห์ทุนชุมชนซึ่งหมายถึงทุนที่ไม่ใช่เงิน ผู้วิจัยจึงได้ใช้การวิเคราะห์จุดเด่น, จุดด้อย, โอกาส, อุปสรรคของชุมชน (SWOT Analysis)

ทุนที่ไม่ใช่เงิน คือ สิ่งที่เป็นมูลค่าหรือมีคุณค่าที่ไม่ใช่เงินตรา แต่หมายถึงสิ่งอื่นๆ ที่มีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของคน เช่น ทุนทรัพยากรที่ก่อให้เกิดผลผลิต ที่เป็นความรู้ ภูมิปัญญา ประสบการณ์ของคน ทุนทางสังคม วัฒนธรรมประเพณีปัจจัยบริการทางโครงสร้างพื้นฐาน ซึ่งกรมการพัฒนาชุมชน (เว็บไซต์กรมพัฒนาชุมชน/ ทุนชุมชน) ได้จำแนกประเภทของ “ทุน” ออกเป็น 2 ส่วน คือ ทุนการเงิน และทุนที่ไม่ใช่เงิน ในส่วนของทุนที่ไม่ใช่เงิน จำแนกได้ 4 ประเภท ได้แก่

1. **ทุนมนุษย์ (Human Capital)** หมายถึง คุณสมบัติด้านต่างๆ ของคนทุกเพศทุกวัย ในชุมชน ที่มีคุณสมบัติในด้านสุขภาพอนามัย อายุขัย/ ด้านการศึกษาภูมิปัญญา ชีตความสามารถ/ ด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ความยากจน ร่ำรวยของคนในครัวเรือน

2. **ทุนสังคม (Social Capital)** หมายถึง ทรัพยากรทางสังคมที่ประชาชนใช้เพื่อการดำรงชีพ รวมทั้งความไว้วางใจ การยอมรับซึ่งกันและกัน ความเชื่อถือศรัทธา ตลอดจนวัฒนธรรมที่สืบทอดมายาวนาน

3. **ทุนกายภาพ (Physical Capital)** หมายถึง สิ่งที่มีมนุษย์สร้างขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการดำรงชีวิต หรือเป็นปัจจัยพื้นฐานในการผลิตที่สนับสนุนการดำรงชีวิตของประชาชน เช่น การคมนาคมขนส่ง ระบบไฟฟ้า ประปา ระบบพลังงาน การสื่อสาร โทรคมนาคม โบราณวัตถุ โบราณสถาน หรือสิ่งปลูกสร้างต่างๆ

4. **ทุนธรรมชาติ (Natural Capital)** หมายถึง ทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อมต่างๆ ที่เป็นตัวกำหนด คักยภาพในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพของประชาชนในชุมชน แหล่งน้ำ ธรรมชาติเช่น ป่าไม้ ดิน น้ำ ภูเขา ทะเล เกาะลัดัวป่า แร่ธาตุ พลังงาน น้ำพุ พืชพันธุ์ธัญญาหาร

(4) การศึกษาการขยายผลแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงของชุมชนต้นแบบสู่ชุมชนอื่น

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับแนวคิดทฤษฎีการพัฒนา การรวมกลุ่ม ชุมชนเข้มแข็ง การขยายผล คักยภาพของชุมชนชนบท และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยจึงได้นำมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิด เพื่อการขยายผลของชุมชน มากำหนดเป็นกรอบในการศึกษา โดยการขยายผล 5 ด้าน คือ ด้านเทคโนโลยี ด้านเศรษฐกิจ ด้านทรัพยากร ด้านจิตใจ และด้านสังคม และวัฒนธรรม โดยมีรายละเอียดในแต่ละด้านดังนี้

1) การขยายผลได้ทางเทคโนโลยี หมายถึงการอบรม ศึกษาดูงานด้านเทคโนโลยี ทั้งของสมัยใหม่ และดั้งเดิมของท้องถิ่น ที่เรียกว่าภูมิปัญญาชาวบ้าน การรู้จักใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และเหมาะสม การบำรุงรักษาให้คงสภาพดี เพื่อการใช้งาน และสามารถนำกลับมาใช้ได้ใหม่ ส่งเสริมให้มี

การศึกษา ทดลอง ทดสอบ เพื่อให้ได้เทคโนโลยีใหม่ ที่สอดคล้องกับสภาพภูมิประเทศ และสังคมไทย รวมทั้งการมีผู้นำกลุ่มที่ดี เช่น การทำปุ๋ยชีวภาพ เป็นต้น

2) การขยายผลได้ทางเศรษฐกิจ หมายถึง การดำเนินชีวิตทางเศรษฐกิจที่มีความมั่นคงพึ่งตนเองได้ในระบบการผลิต การจำแนกแจกจ่าย ระบบตลาด รวมทั้งมีสินค้าและบริการเพียงพอเพื่อสนองการบริโภคของตนเองและชุมชน มีอำนาจต่อรองในการแข่งขัน มีอิสระในการประกอบอาชีพ และประกอบอาชีพอย่างเป็นหลักแหล่ง มีรายได้สม่ำเสมอ รวมทั้งมีรายได้ที่สูงกว่ารายจ่าย อันเป็นการแสดงถึงการมีเงินออมเพิ่มขึ้น เช่นการทอผ้าหูกทอให้เกิดแปรรูป

3) การขยายผลได้ทางทรัพยากร หมายถึงทรัพยากรต่าง ๆ ที่มีอยู่โดยธรรมชาติหรือหามาได้ การส่งเสริมให้มีการนำเอาศักยภาพของผู้คนในท้องถิ่นมาใช้ การแสวงหาวัสดุในท้องถิ่นที่มีอยู่และสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างเหมาะสม และมีการฟื้นฟูกลับมาใช้ใหม่ได้ เช่น การอนุรักษ์ป่าสาบอย่าง

4) การขยายผลได้ทางจิตใจ หมายถึงการอบรมให้มีสภาพจิตใจที่เข้มแข็งในการต่อสู้กับปัญหาอุปสรรคในการหาเลี้ยงชีพ มีจิตสำนึกว่าตนสามารถพึ่งตนเองได้ มีจิตใจที่คิดจะต่อสู้ชีวิตด้วยความสุจริต มีความพยายาม ยึดหลักทางสายกลาง และมีความพร้อม และมุ่งมั่นพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้น เช่นมีการประชุมการถอดบทเรียนรายกลุ่มอาชีพ

5) การขยายผลได้ทางสังคม หมายถึงการศึกษอบรมในภาวะการณ์ที่กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งมีความเป็นปึกแผ่น เรียนรู้ พัฒนาค้นเอง มีผู้นำที่มีประสิทธิภาพสามารถนำกลุ่มคนให้ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ ไปสู่เป้าหมาย มีคุณธรรม จริยธรรม รวมทั้งเสริมสร้างให้แต่ละชุมชน ร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกัน นำความรู้ที่ได้รับมาถ่ายทอด เผยแพร่ให้ได้ประโยชน์ซึ่งกันและกันสามารถแสดงกรอบแนวคิดในการขยายผลของชุมชน เช่นการสร้างเครือข่ายรายกลุ่มอาชีพ

วิธีการศึกษาแนวปฏิบัติการขยายผลพิจารณาจากเกณฑ์การวัด 5 ระดับ ตามแบบ Likert Scale โดยใช้วิธีการประเมินการดำเนินงานการขยายผลปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่ชุมชนของคุณัย การเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงบ้านคลองหัวช้าง วิธีการประเมินให้ระดับคะแนนการประเมิน 5 ระดับ ตามสภาพการการขยายผลจริงดังนี้ 5 หมายถึงมีการขยายผลในระดับ มากที่สุด 4 หมายถึงมีการขยายผลในระดับมาก 3 หมายถึงมีการขยายผลในระดับปานกลาง 2 หมายถึงมีการขยายผลในระดับน้อย 1 หมายถึงมีการขยายผลในระดับน้อยที่สุด ตามการขยายผลด้านเศรษฐกิจ ด้านเทคโนโลยี ด้านสังคม และด้านทรัพยากร สิ่งแวดล้อมและทางด้านจิตใจ(ดูตารางที่2)

ตารางที่ 2 ระดับของการขยายผลการศึกษาอบรม

ประเด็นการขยายผล	ระดับของการขยายผล				
	มากที่สุด(5)	มาก(4)	ปานกลาง(3)	น้อย(2)	น้อยมาก(1)
1. ด้านเทคโนโลยี					
2. ด้านเศรษฐกิจ					
3. ด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อม					
4.ด้านจิตใจ					
5.ด้านสังคม					

ในการศึกษาได้พยายามปรับใช้ข้อมูลเพื่อให้สามารถนำไปใช้ได้ตรงตามความต้องการของชุมชน แล้วประมวลผลหาค่าข้อมูลคือ สถิติพรรณนา ได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ

ตารางที่ 3 เกณฑ์การประเมิน

เกณฑ์การประเมินระดับการขยายผล	แปลผลระดับความเห็น
1.00 – 1.79	มีการขยายผลในระดับ น้อยที่สุด
1.50 – 2.59	มีการขยายผลในระดับ น้อย
2.60 – 3.39	มีการขยายผลในระดับ ปานกลาง
3.40 – 4.19	มีการขยายผลในระดับ มาก
4.20 – 5.00	มีการขยายผลในระดับ มากที่สุด

ผลการวิจัย/อภิปรายผล

ระบบการผลิตทางการเกษตร

จากการศึกษาด้านระบบการทำฟาร์ม ตามโครงการศึกษาระบบการทำฟาร์มตามแนวเกษตรทฤษฎีใหม่ ของเกษตรกรตัวอย่างทั้งชุมชน จำนวน 100 ตัวอย่าง สรุปได้ดังนี้

(1) รูปแบบกิจกรรมการเกษตรของเกษตรกรตัวอย่าง เป็นการเกษตรแบบไร้นาส่วนผสม

ภาพที่ 1 รูปแบบกิจกรรมการเกษตรของเกษตรกรตัวอย่าง (ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านคลองหัวช้าง ต.คลองเรือ อ.วิหารแดง จ.สระบุรี)

ตารางที่ 4 ระบบการผลิตของเกษตรกรตัวอย่าง แยกรายชุมชน

ชุมชน	ระบบการผลิต
คลองเรือ	ข้าว-พืชหลังนา-พืชสวน-ปศุสัตว์
เจริญธรรม	ข้าว-พืชหลังนา-พืชสวน-ปศุสัตว์
วิหารแดง	ข้าว-พืชหลังนา-พืชสวน-ปศุสัตว์
หนองสรวง	ข้าว-พืชสวน-ปศุสัตว์

มีระบบการผลิตในรูปแบบ ทำนา พืช-ปศุสัตว์ โดยเน้นในรูปแบบ ข้าว-พืชสวน-ปศุสัตว์ และมีสัดส่วนการดำเนินกิจกรรมการเกษตรแตกต่างกันโดยขึ้นกับสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น ซึ่งแตกต่างกับสัดส่วนทางทฤษฎี อย่างไรก็ตามสัดส่วนต่างๆ สามารถยืดหยุ่นได้

จึงถือว่าสัดส่วนการใช้พื้นที่ของเกษตรกรแต่ละรายมีความเหมาะสม และสอดคล้องกับพื้นที่ของตนเอง

(2) การดำเนินกิจกรรมการเกษตร มีมาก และหลากหลายขึ้น โดยเกษตรกรสามารถนำน้ำจากสระน้ำที่ทางโครงการฯ ขุดให้มาใช้ประโยชน์ได้มากขึ้น นอกจากนี้เกษตรกรยังได้รับความรู้ในการดำเนินการเกษตร เช่น การปลูกพืชชนิดใหม่ที่แตกต่างไปจากเดิม ทำให้จำหน่ายได้ราคาดี การทำปุ๋ยหมักและการใช้น้ำหมักชีวภาพ ซึ่งได้จากเศษพืชผลมาใช้ในการปลูกพืช ซึ่งอาจจะช่วยลดการใช้สารเคมี เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ซึ่งนอกจากจะทำให้เกษตรกรปลอดภัยจากสารเคมีแล้วยังช่วยรักษาสภาพแวดล้อมอีกด้วย

(3) เกษตรกรมีกิจกรรมในการประกอบอาชีพของตนเองมากขึ้น มีผลผลิตของพืชหลากหลายออกมาในระยะเวลาที่ต่างกัน ทำให้ลดความเสี่ยงในการดำเนินการทั้งจากสภาพแวดล้อมโดยเฉพาะปริมาณน้ำฝนที่แปรเปลี่ยนไปตลอดเวลา อีกทั้งยังลดความเสี่ยงจากโรคและแมลงตลอดจนในเรื่องของราคา

(4) สามารถใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างทั่วถึง ทำให้เกิดรายได้จากการเกษตรเพิ่มขึ้นทั้งจากการเพิ่มผลผลิตและมีผลผลิตอย่างหลากหลาย ส่งผลให้เกิดความคุ้มค่ามากกว่าความคุ้มค่า เพราะนอกจาก จะทำให้มีอาหารอย่างพอเพียงแล้ว ยังเป็นผลทำให้เกษตรกรมีงานทำตลอดทั้งปีมีรายได้ต่อเนื่อง ลดการอพยพถิ่นฐาน คุณภาพชีวิตและครอบครัวมีความอบอุ่น สิ่งแวดล้อมดีขึ้นเป็นผลทำให้ต้นทุนทางสังคมลดลง

(5) การรวมกลุ่มกันเป็นสหกรณ์ มีวัตถุประสงค์หลักก็คือ เพื่อเพิ่มรายได้ กิจกรรมของกลุ่มสหกรณ์ ได้แก่ กู้เงิน ผักเงิน ขายสินค้า ซื้อสินค้า ทอผ้า และการเพาะเห็ด ส่วนการรวมกลุ่มของแม่บ้าน กระทำเพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์ และการเพิ่มรายได้ให้กับสมาชิก การรวมกลุ่มของแม่บ้านในการทำกิจกรรม ได้แก่ การทอผ้า แปรรูปอาหาร และพัฒนาการผลิตไปสู่การเป็น OTOP ส่วนการรวมกลุ่มออมทรัพย์จะทำการส่งเสริมการออมเป็นหลัก

สิ่งที่เป็จุดแข็งของกลุ่มมากที่สุด คือ การที่กลุ่มมีความสามัคคี มีผู้นำที่เข้มแข็งรองลงมาได้แก่ การที่สมาชิกในกลุ่มมีความร่วมมือ ร่วมใจกัน ส่วนจุดอ่อนที่สำคัญ เช่น การที่สมาชิกขาดความเข้าใจในการดำเนินชีวิตในชุมชน ขาดความรู้ และไม่กล้าตัดสินใจ สิ่งที่กลุ่ม/ชุมชน คิดว่าเป็นโอกาสก็คือ การที่ผู้เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ และเอกชน มาแนะนำให้ความรู้ รวมทั้งกลุ่มควรมีการพัฒนาการผลิตเพื่อขายให้มากขึ้น ปัญหาอุปสรรคที่สำคัญ คือ การขาดแคลนเงินทุน และในฤดูแล้งมีน้ำไม่เพียงพอที่จะทำการเกษตร

(6) เกษตรกรได้รับคำปรึกษาจากหน่วยงานภายนอก ที่ได้รับมากที่สุด คือจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรได้แก่ เกษตรกรอำเภอ สหกรณ์การเกษตร พัฒนาชุมชน รองลงมาคือผู้นำท้องถิ่น ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน ประธานกลุ่ม อบต. และกำนัน โดยเกษตรกร ได้รับการส่งเสริมสนับสนุนทางการตลาด โดยได้รับการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่รัฐ

(7) การนำหลักเศรษฐกิจพอเพียงไปปฏิบัติตามภายใต้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ในองค์ประกอบด้านความพอประมาณ ปัจจัยที่มีความสำคัญที่สุด ได้แก่การทำตามกำลังความสามารถ ในองค์ประกอบด้านความมีเหตุผล ปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ การมีระบบการผลิตที่หลากหลาย องค์ประกอบด้านการมีภูมิคุ้มกัน ปัจจัยที่สำคัญที่สุด ได้แก่การที่กลุ่ม/ชุมชน มีการใช้ทรัพยากรอย่างประหยัด องค์ประกอบด้านเงื่อนไขความรู้ ปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ การมีเจ้าหน้าที่มาให้ความรู้และองค์ประกอบด้านเงื่อนไขคุณธรรม ปัจจัยสำคัญที่สุด ได้แก่การช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้านอาชีพ/

ความเป็นอยู่ ส่วนองค์ประกอบโดยรวม ภายใต้กรอบแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือองค์ประกอบด้านการมีคุณธรรม รองลงมาได้แก่ องค์ประกอบด้านการมีภูมิคุ้มกัน และองค์ประกอบด้านการมีความรู้ โดยปัจจัยสำคัญที่มีอิทธิพลกำหนดการปฏิบัติตามแนวทฤษฎีใหม่ โดยรวมมากที่สุด 5 ลำดับ ได้แก่ การมีเจ้าหน้าที่มาให้ความรู้ การนำความรู้จากภายนอกมาประยุกต์ใช้ การที่กลุ่ม/ชุมชนมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้านอาชีพและชีวิตความเป็นอยู่ มีการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นอย่างประหยัด และการทำตามกำลังความสามารถที่มีภายในครัวเรือน

ภาพที่ 2 การรวมกลุ่มทำวิสาหกิจชุมชนของเกษตรกรตัวอย่าง

(ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านคลองหัวช้าง ต.คลองเรือ อ.วิหารแดง จ.สระบุรี)

ตารางที่ 5 วิเคราะห์ฐานะความมั่นคงของครัวเรือนเกษตรกร จากอัตราส่วนทรัพย์สินต่อหนี้สิน การเกษตร รายชุมชน

ชุมชน	ทรัพย์สินทั้งหมด	หนี้สินทั้งหมด	อัตราส่วนทรัพย์สินต่อหนี้สิน (Net Capital Ratio : NCR)
คลองเรือ	1,334,430	92,134	14.48
เจริญธรรม	666,960	90,633	7.36
วิหารแดง	1,209,587	115,819	10.44
หนองสรวง	753,070	59,607	12.63
รวมเฉลี่ย	965,103	91,172	10.59

ที่มา: คำนวณจากแบบบันทึกรายได้ รายจ่ายเกษตรกร (บัญชีฟาร์ม) ปี 2554, ปี 2555, ปี 2556

หมายเหตุ: อัตราส่วนทรัพย์สินต่อหนี้สินการเกษตร = ทรัพย์สินทั้งหมด ÷ หนี้สินทั้งหมด

อย่างไรก็ตามเมื่อวิเคราะห์ฐานะความมั่นคงของครัวเรือนเกษตรกร จากตารางที่ 5 โดยพิจารณาจากค่าอัตราส่วนทรัพย์สินทั้งหมดต่อหนี้สินทั้งหมด (Net Capital Ratio: NCR) อัตราส่วนนี้จะเป็นตัววัดที่สำคัญมาก ซึ่งหากค่า NCR น้อยกว่าหนึ่งแสดงถึงฐานะและความมั่นคงของครัวเรือนเกษตรกรไม่มั่นคงและจะต้องเพิ่มความระมัดระวังเป็นพิเศษไม่ควรก่อหนี้เพิ่มมากขึ้น และจากผลการศึกษาพบว่าโดยเฉลี่ยเกษตรกร 100 ราย มีค่าดังกล่าวเฉลี่ย 10.59 ซึ่งถือว่าดีเพราะมีทรัพย์สินมากกว่าหนี้สินถึง 10.59 เท่า โดยชุมชนคลองเรือมีฐานะความมั่นคงของครัวเรือนเกษตรกรมีมากกว่าชุมชนอื่น รองลงมา ชุมชนหนองสรวง ชุมชนวิหารแดง และชุมชนเจริญธรรม ตามลำดับ จากตารางที่ 5 เมื่อเปรียบเทียบค่าดังกล่าวพบว่า ชุมชนคลองเรือและชุมชนเจริญธรรมมีค่าดังกล่าวเพิ่มขึ้นแสดงว่าฐานะความมั่นคงดีขึ้น ส่วนชุมชนวิหารแดงและชุมชนหนองสรวง มีค่าอัตราดังกล่าวลดลง

แสดงถึงว่าฐานะความมั่นคงของครัวเรือนเกษตรกรเริ่มไม่ดี ดังนั้น หากเกษตรกรต้องการที่จะมีฐานะความมั่นคงของครัวเรือนสูงขึ้น เกษตรกรควรระมัดระวังหรือควรลดการกู้ยืมในส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับการผลิตทางการเกษตรหรืองดก่อหนี้สินที่ไม่จำเป็นขึ้นมาใหม่ก็จะทำให้มีฐานะมั่นคงมากขึ้น

การปฏิบัติสู่ความสำเร็จของเกษตรกรในชุมชนต้นแบบเศรษฐกิจพอเพียง

(1) ปัจจัยสู่ความสำเร็จของการปฏิบัติของเกษตรกร ภายใต้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้น องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือองค์ประกอบด้านคุณธรรม รองลงมาได้แก่ องค์ประกอบด้านภูมิคุ้มกัน และองค์ประกอบด้านความรู้ โดยมี 5 ลำดับปัจจัยที่เป็นตัวชี้วัดการปฏิบัติสู่ความสำเร็จ ได้แก่ การที่ภาครัฐจะต้องดำเนินการจัดหาเจ้าหน้าที่ ของทั้งรัฐ และเอกชน มาให้ความรู้กับเกษตรกรในด้านต่างๆ มีการนำเอาความรู้ และเทคโนโลยีจากแหล่งภายนอกท้องถิ่นที่อยู่อาศัยมาปรับใช้อยู่เสมอ รวมทั้งตัวเกษตรกรเองก็จะต้อง มีการร่วมมือ และช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันด้านอาชีพ และชีวิตความเป็นอยู่ มีการใช้ทรัพยากรภายในท้องถิ่นอย่างประหยัดและรู้คุณค่า รวมทั้งจะต้องคิด และตัดสินใจ ประกอบการทำงานอาชีพตามความสามารถที่ตนเองมีอยู่

(2) การปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงของวิสาหกิจชุมชนมี องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือ องค์ประกอบด้านคุณธรรม ซึ่งจะสอดคล้องกันกับการปฏิบัติตามแนวเกษตรทฤษฎีใหม่ รองลงมาได้แก่ องค์ประกอบด้านความรู้ และองค์ประกอบด้านความมีเหตุผล โดยมี 5 ลำดับปัจจัยที่เป็นตัวชี้วัดการปฏิบัติที่นำไปสู่ความสำเร็จ ได้แก่ การที่เกษตรกรในกลุ่ม/ชุมชน จะต้องมีการร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จะต้องเพิ่มอำนาจการต่อรองด้วยการ รวมกลุ่มกันขายผลผลิต กลุ่มและชุมชนจะต้องใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น และเก็บรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ ส่วนราชการจะต้องให้ความช่วยเหลือด้วยการให้ความรู้ เพื่อทางกลุ่มที่รวมตัวกันด้านงานอาชีพ จะได้พัฒนาความรู้ และนำความรู้นี้ไปใช้เพื่อพัฒนากลยุทธ์ในการบริหารจัดการทางธุรกิจ ต่อไป รวมทั้งกลุ่ม/ชุมชน จะต้องยอมรับ และสามารถนำเอาเทคโนโลยีใหม่ๆ มาปรับใช้อยู่ตลอดเวลา

(3) การปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงในการพัฒนาสร้างสมทุนของชุมชน ภายใต้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้น องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือองค์ประกอบด้านความรู้ รองลงมาได้แก่ องค์ประกอบด้านคุณธรรม การมีภูมิคุ้มกัน และความมีเหตุผล โดยปัจจัยที่เป็นตัวชี้วัดการปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ให้ประสบความสำเร็จได้แก่ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในระหว่างชุมชน การจัดทำโครงการจัดการความรู้อย่างเป็นระบบ เพื่อเป็นต้นแบบ กลุ่ม/ชุมชนวางแผนบริหารการเงินอย่างรัดกุม การหา/ใช้แหล่งเงินจากภายนอกให้พอดีกับความสามารถ และการต้องมีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ขยายผลความรู้ให้กว้างขวาง นอกจากนั้น ผลการวิจัยยังชี้ให้เห็นว่า การทำการเกษตรตามแนวทฤษฎีใหม่นั้น เกษตรกรจะต้องทำเป็นขั้นตอน โดยจะต้องปฏิบัติตามแนวทางเกษตรทฤษฎีใหม่จนประสบความสำเร็จก่อน จึงจะพัฒนาไปสู่การสร้างวิสาหกิจชุมชน และการพัฒนาทุนของชุมชนได้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการรับรู้ของเกษตรกรถูกต้อง และสอดคล้องกับแนวพระราชดำริ ที่ทรงชี้แนะแนวทางการปฏิบัติให้แก่เกษตรกร

แนวทางการขยายผลปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่ชุมชน

ผลการศึกษาในส่วนนี้ เป็นการศึกษาแนวปฏิบัติการขยายผลของกลุ่มเกษตรกรชุมชนต้นแบบใน 5 ด้าน คือด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านทรัพยากร ด้านเทคโนโลยี และด้านจิตใจ โดยผู้ที่ประเมินศักยภาพการขยายผลของกลุ่มส่วนใหญ่ร้อยละ 68.33 เป็นคณะกรรมการกลุ่ม รองลงมาคือ ประธาน/รองประธานของกลุ่มร้อยละ 20.00และร้อยละ11.00 เป็นสมาชิกกลุ่ม ผลการศึกษาจะเป็นคำตอบตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 3

ตารางที่ 6 สรุปแนวปฏิบัติการขยายผล

ด้าน	แนวปฏิบัติการขยายผล		
	ค่าเฉลี่ย	ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน	แปลผลระดับความเห็น
1. เศรษฐกิจ	3.80	0.86	มาก
2. สังคม	4.12	0.78	มาก
3. ทรัพยากร	4.15	0.76	มาก
4. เทคโนโลยี	3.81	0.75	มาก
5. จิตใจ	4.28	0.60	มากที่สุด

จากการประเมินตามความเห็นของเกษตรกรแนวปฏิบัติการขยายผลพิจารณาเกณฑ์การวัด 5 ระดับ ตาม Likert Scale ของชุมชนต้นแบบกลุ่มเกษตรกร ให้มีแนวปฏิบัติการขยายผลด้านเศรษฐกิจ ด้านเทคโนโลยี ด้านสังคม และด้านทรัพยากร อยู่ในระดับมาก โดยมีค่าเฉลี่ยอยู่ในระดับ 3.80, 3.81, 4.12 และ 4.15 ตามลำดับ โดยมีทางด้านจิตใจสูงที่สุด มีค่าเฉลี่ยอยู่ที่ 4.28

เมื่อพิจารณาการขยายผลทั้ง 5 ด้าน คือ ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านทรัพยากร ด้านเทคโนโลยี และด้านจิตใจ พบว่า กลุ่มเกษตรกรที่ปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง มีความรู้ด้านเศรษฐกิจ ด้านเทคโนโลยี มี กิจกรรมด้านสังคม และความรู้ด้านทรัพยากร อยู่ในระดับมาก และมีจิตใจเข้มแข็งอยู่ในระดับมากที่สุด ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าชุมชน มีความเข้มแข็ง และมีศักยภาพในการพึ่งตนเองได้เป็นอย่างดี ซึ่งศักยภาพเหล่านี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาในลำดับต่อไป

จากการที่ได้ปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงนั้น สิ่งที่ทางกลุ่มคิดว่าเป็นจุดแข็งมากที่สุดก็คือ การที่กลุ่มมีความสามัคคี และมีผู้นำที่เข้มแข็ง รองลงมาได้แก่ การที่สมาชิกในกลุ่มมีความร่วมมือ ร่วมใจกัน ส่วนที่เป็นจุดอ่อนก็คือ การที่สมาชิกในกลุ่มขาดความเข้าใจการดำเนินชีวิตในชุมชน ขาดความรู้ และไม่กล้าตัดสินใจ สิ่งที่กลุ่มคิดว่าเป็นโอกาสคือ การที่ผู้เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชนมาแนะนำให้ความรู้ รวมทั้งกลุ่มควรมีการพัฒนาการผลิตเพื่อขายให้มากขึ้น

ตารางที่ 7 ระดับแนวปฏิบัติการขยายผลของชุมชนต้นแบบเศรษฐกิจพอเพียงจำแนกตามด้านต่างๆ

ประเด็นการขยายผล	แนวปฏิบัติการขยายผลของกลุ่ม					ค่าเฉลี่ย	S.D.	ลำดับที่
	มากที่สุด	มาก	ปานกลาง	น้อย	น้อยมาก			
1. ด้านเศรษฐกิจ								
1.1 อบรมธุรกิจทำให้สมาชิกมีรายได้มากขึ้น	37.29	50.85	11.86	0.00	0.00	4.25	0.66	1
1.2 การอบรมทำให้สมาชิกมีเงินออมเพิ่มขึ้น	30.00	53.33	13.33	1.67	1.67	4.08	0.81	2
1.3 การจัดซื้อปัจจัยการผลิตให้สมาชิก	27.12	37.29	22.03	10.17	3.39	3.75	1.08	3
1.4 อบรมแปรรูปเป็นธุรกิจชุมชน	30.51	32.20	16.95	15.25	5.08	3.68	1.21	4
1.5 รวมกลุ่มกันขายผลผลิตผ่านชุมชน	29.31	24.14	17.24	17.24	12.07	3.41	1.39	5
1.6 การรวมกลุ่มมีอำนาจต่อรองราคาได้	42.37	16.95	15.25	16.95	8.47	3.68	1.40	4
รวม	-	-	-	-	-	3.8025	0.867	

ตารางที่ 7 (ต่อ)

ประเด็นการขยายผล	แนวปฏิบัติการขยายผลของกลุ่ม					ค่าเฉลี่ย	S.D.	ลำดับที่
	มากที่สุด	มาก	ปานกลาง	น้อย	น้อยมาก			
2. ด้านสังคม								
2.1 มีผู้นำกลุ่มประสานงานช่วยเหลือสมาชิก	48.33	28.33	16.67	1.67	5.00	4.13	1.08	4
2.2 ชุมชน จัดตั้งเงินกองทุนไว้ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นสวัสดิการให้สมาชิกกู้ยืม	45.00	23.33	20.00	8.33	3.33	3.98	1.14	5
2.3 ในชุมชนมีผู้นำช่วยกันระดมความคิดและนำความคิดเห็นนั้นมาพัฒนาท้องถิ่น	51.67	25.00	20.00	3.33	0.00	4.25	0.89	2
2.4 ชุมชนจัดฝึกอบรมเพื่อให้รับทราบเทคโนโลยีใหม่ๆ เช่น การถนอมอาหาร	37.93	29.31	22.41	8.62	1.72	3.93	1.06	6
2.5 ชุมชน มีแหล่งรับรู้ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร เช่น ศูนย์การเรียนรู้/ห้องสมุด	49.15	28.81	13.56	6.78	1.69	4.17	1.02	3
2.6 สร้างเครือข่ายร่วมมือกับชุมชนอื่น	56.36	29.09	10.91	3.64	0.00	4.38	0.83	1
รวม	-	-	-	-	-	4.12	0.78	
3. ด้านทรัพยากร								
3.1 อบรมนำวัสดุที่มียกท้องถิ่นมาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวัน	45.76	38.98	8.47	5.08	1.69	4.22	0.93	2
3.2 อบรมนำเศษวัสดุเหลือใช้มาทำเป็นปุ๋ย	56.67	26.67	11.67	3.33	1.67	4.33	0.93	1
3.3 ใช้แรงงานในท้องถิ่นในการทำธุรกิจ	44.83	24.14	15.52	8.62	6.90	3.91	1.26	5
3.4 อบรรมการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ	61.67	23.33	8.33	0.00	6.67	4.33	1.10	1
3.5 ทรัพยากรธรรมชาตินำกลับมาใช้ใหม่	40.68	28.81	18.64	8.47	3.39	3.95	1.12	4
3.6 อบรรมบุตรหลานให้มีความรักทรัพยากร	48.33	26.67	13.33	10.00	1.67	4.10	1.08	3
รวม	-	-	-	-	-	4.15	0.76	
4. ด้านเทคโนโลยี								
4.1 สอนให้มีแนวคิดรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่น	33.10	42.20	19.2	4.9	0.7	4.02	0.89	1
4.2 มีการนำเศษวัสดุเหลือใช้ มาทำปุ๋ยหมักเพาะเห็ดฟาง และอื่นๆ	25.70	43.80	21.90	6.30	2.40	3.84	0.96	3
4.3 มีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้	23.60	45.80	27.10	3.10	0.30	3.89	0.81	2
4.4 นำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาผสมผสานกับวิธีการผลิต ที่ใช้อยู่ในปัจจุบัน	20.1	42.6	29.6	6.30	1.40	3.74	0.90	4
4.5 มีการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาประยุกต์ใช้	16.2	33.9	36.8	11.6	1.4	3.52	0.95	5
รวม	-	-	-	-	-	3.81	0.75	

ตารางที่ 7 (ต่อ)

ประเด็นการขยายผล	แนวปฏิบัติการขยายผลของกลุ่ม					ค่าเฉลี่ย	S.D.	ลำดับที่
	มากที่สุด	มาก	ปานกลาง	น้อย	น้อยมาก			
5. ด้านจิตใจ								
5.1 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน มีความขยันในการทำงานเป็นอย่างยิ่ง	46.67	36.67	15.00	1.67	0.00	4.28	0.78	4
5.2 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน มีความสามัคคี มีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน	45.00	40.00	15.00	0.00	0.00	4.30	0.72	3
5.3 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน มีความรับผิดชอบ และเสียสละเพื่อส่วนรวม	38.33	36.67	16.67	6.67	1.67	4.03	0.99	7
5.4 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน เข้าใจเรื่องของความพอประมาณพออยู่พอกินไม่โลภ	45.00	33.33	13.33	8.33	0.00	4.15	0.95	5
5.5 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน ดำเนินชีวิตด้วยความซื่อสัตย์สุจริต และไม่เห็นแก่ตัว	48.28	32.76	17.24	1.72	0.00	4.28	0.81	4
5.6 สมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน มีจิตใจดี ไม่คิดที่จะคอยเอาใจเอาเปรียบกัน	42.37	38.98	10.17	6.78	1.69	4.14	0.97	6
5.7 ส่งเสริมให้มีการถ่ายทอดความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่คนรุ่นหลัง อย่างไม่ปิดบัง	66.10	23.73	6.78	3.39	0.00	4.53	0.77	1
5.8 มีการแบ่งปันความรู้ เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในระหว่างชุมชน	58.62	34.48	5.17	1.72	0.00	4.50	0.68	2
รวม	-	-	-	-	-	4.28	0.60	-

ที่มา: จากรายงานการวิจัยเรื่อง”การศึกษาการขยายผลทางเศรษฐกิจของชุมชนบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี.”

แนวปฏิบัติการขยายผลด้านเศรษฐกิจ พิจารณาตามลำดับความสำคัญของการปฏิบัติของกลุ่ม/ชุมชนที่สำคัญ 3 ลำดับ โดยลำดับที่สำคัญมากที่สุด คือ จากการรวมกลุ่มทำธุรกิจของชุมชน ทำให้สมาชิกมีรายได้มากขึ้น ($\bar{X}=4.25$) รองลงมาได้แก่การรวมกลุ่มทำให้สมาชิกมีหนี้สินลดลง/มีเงินออมเพิ่มขึ้น ($\bar{X}=4.08$) และมีการจัดตั้งสหกรณ์ โดยสหกรณ์ทำหน้าที่ซื้อปัจจัยการผลิตให้กับสมาชิก ($\bar{X}=3.75$)

แนวปฏิบัติการขยายผลด้านสังคม พิจารณาตามลำดับความสำคัญของการปฏิบัติของกลุ่ม/ชุมชน ที่สำคัญ 3 ลำดับ ที่สำคัญมากที่สุด คือ การสร้างเครือข่ายประสานความร่วมมือกับชุมชนอื่น ($\bar{X}=4.38$) รองลงมาได้แก่ในชุมชนมีผู้นำมาช่วยกันระดมความคิด และนำความคิดนั้นมาพัฒนาท้องถิ่นให้ดีขึ้น ($\bar{X}=4.25$) และการที่สมาชิกในชุมชน มีแหล่งรับรู้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร เช่นศูนย์การเรียนรู้/ห้องสมุด ที่ชุมชนจัดไว้ให้อย่างทั่วถึง ($\bar{X}=4.17$)

แนวปฏิบัติการขยายผลด้านทรัพยากร พิจารณาตามลำดับความสำคัญของการปฏิบัติของกลุ่ม/ชุมชนที่สำคัญ 3 ลำดับ ที่สำคัญมากที่สุด คือ กลุ่ม/ชุมชนมีการนำเศษวัสดุเหลือใช้มาทำเป็นปุ๋ยหมัก/เพาะเห็ดหรืออื่นๆ ($\bar{X}=4.33$) รองลงมาคือ กลุ่ม/ชุมชนนำวัตถุดิบที่มีในท้องถิ่นมาใช้ในชีวิตประจำวัน/ประกอบธุรกิจชุมชน ($\bar{X}=4.22$) และในชุมชนให้การศึกษอบรมบุตรหลานให้มีความรู้ความเข้าใจ เรื่องการใช้ทรัพยากร และการดูแลสุขภาพทรัพยากร ($\bar{X}=4.10$)

แนวปฏิบัติการขยายผลด้านเทคโนโลยี พิจารณาตามลำดับความสำคัญของการปฏิบัติของกลุ่ม/ชุมชน ที่สำคัญ 3 ลำดับ ที่สำคัญมากที่สุด คือกลุ่ม/ชุมชน มีแนวคิดร่วมกันที่จะเก็บรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ในรุ่นลูกหลาน ($\bar{X}=4.02$) รองลงมาคือ การทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ทำให้มีความรู้ด้านการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้มากขึ้น ($\bar{X}=3.89$) และมีการนำเศษวัสดุเหลือใช้กลับมาใช้ประโยชน์ เพื่อรักษาภูมิปัญญา ดั้งเดิมไว้ ($\bar{X}=3.84$)

แนวปฏิบัติการขยายผลด้านจิตใจ พิจารณาตามลำดับความสำคัญของการปฏิบัติของกลุ่ม/ชุมชนที่สำคัญ 3 ลำดับ ที่สำคัญมากที่สุด คือ การที่กลุ่มส่งเสริมให้มีการถ่ายทอดความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นสู่คนรุ่นหลังอย่างไม่ปิดบัง ($\bar{X}=4.53$) รองลงมาคือ มีการแบ่งปันความรู้เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในระหว่างชุมชน ($\bar{X}=4.50$) และสมาชิกในกลุ่ม/ชุมชน มีความสามัคคี มีน้ำใจ และเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ($\bar{X}=4.30$)

จะเห็นว่า ชุมชนรวมตัวกันปฏิบัติตามแนวทางของเศรษฐกิจพอเพียงนั้น มีแนวปฏิบัติการขยายผลในทุกด้าน ทำให้เห็นถึงทิศทางที่แสดงถึงความเข้มแข็ง และความสามารถขยายผลได้ในอนาคต ซึ่งถือเป็นแบบอย่างได้ของชุมชนทั่วไป

ภาพที่ 3 การขยายผลปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง(ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนบ้านคลองหัวช้าง ต.คลองเรือ อ.วิหารแดง จ.สระบุรี)

ข้อเสนอแนะ: การพัฒนาระบบการผลิต การปฏิบัติสู่ความสำเร็จตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงและการขยายผลการเรียนรู้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในชุมชน

กลุ่มเกษตรกรในพื้นที่อำเภอ วิหารแดง จังหวัดสระบุรี จำนวนหนึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้และวิธีปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง และความรู้ทางการเกษตร รวมทั้งแปลงเกษตรกรรมของเกษตรกรก็ได้ใช้เป็นแปลงดูงาน เรียนรู้และถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับเกษตรทฤษฎีใหม่และหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง รวมทั้ง เกษตรกรจึงมีโอกาสดูเรียนรู้และแลกเปลี่ยนข้อมูลตลอดจน

ประสบการณ์กับเกษตรกรจากที่ต่างๆ ด้วย ภายในชุมชนเกษตรกรก็ได้เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน ส่วนในระดับครัวเรือนนั้นสมาชิกในครัวเรือนต่างก็มีบทบาทและส่วนร่วมในการพิจารณาตัดสินใจในกิจกรรมต่างๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรและการดำรงชีพ ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่สามารถเอื้อให้เกิดการพัฒนาการผลิตทางการเกษตรและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ได้ทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชน รวมทั้งการขยายผลสู่ชุมชนอื่นๆ ดังนี้

ข้อเสนอแนะระบบการผลิตทางการเกษตร

(1) รูปแบบกิจกรรมการเกษตรของเกษตรกรตัวอย่าง เป็นการเกษตรแบบไร่นาสวนผสมที่มีระบบการผลิตในรูปแบบ พืช-ประมง-ปศุสัตว์ และมีสัดส่วนการดำเนินกิจกรรมการเกษตรแตกต่างกันโดยขึ้นกับสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น ซึ่งแตกต่างกับสัดส่วนทางทฤษฎี อย่างไรก็ตามสัดส่วนต่าง ๆ สามารถยืดหยุ่นได้ จึงเสนอว่าสัดส่วนการใช้พื้นที่ของเกษตรกรแต่ละรายมีความเหมาะสม และสอดคล้องกับพื้นที่ของตนเองและทำวิสาหกิจชุมชนรวมทั้งการท่องเที่ยวเชิงเกษตรให้มีรายได้อีกกระแสเงินสดสายใหม่.

(2) เพิ่มการดำเนินกิจกรรมอบรมการเกษตรหลังทำเกษตรมีมาก และหลากหลายขึ้นมากขึ้น นอกจากนี้เกษตรกรยังได้รับความรู้ในดำเนินการเกษตร เช่น การปลูกพืชชนิดใหม่ที่แตกต่างกันไปจากเดิม ทำให้จำหน่ายได้ราคาดี การทำปุ๋ยหมักและการใช้น้ำหมักชีวภาพ ซึ่งได้จากเศษพืชผลมาใช้ในการปลูกพืช ซึ่งอาจจะช่วยลดการใช้สารเคมี เช่น ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืชลง ซึ่งนอกจากจะทำให้เกษตรกรปลอดภัยจากสารเคมียังช่วยรักษาสภาพแวดล้อม อีกด้วย

(3) ให้เกษตรกรมีกิจกรรมในการประกอบอาชีพของตนเองมากขึ้น มีผลผลิตของพืชหลากหลายออกมาในระยะเวลาที่ต่างกัน ทำให้ลดความเสี่ยงในการดำเนินการทั้งจากสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะปริมาณน้ำฝนที่แปรเปลี่ยนไปตลอดเวลา อีกทั้งยังลดความเสี่ยงจากโรคและแมลงตลอดจนในเรื่องของราคาพืชผล.

การปฏิบัติสู่ความสำเร็จตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง

(1) การสร้างปัจจัยสู่ความสำเร็จ ภายใต้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้กับชุมชน หน่วยงานภาครัฐนั้นต้องเข้ามาช่วยเหลือในการพัฒนาคนในชุมชน ในองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดคือองค์ประกอบด้านคุณธรรม ดังนั้นการสร้างความรักความสามัคคีส่งผลทำให้เกิดการรวมตัวเกษตรกรเอง มีการร่วมมือ และช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันด้านอาชีพ และชีวิตความเป็นอยู่อย่างประหยัดและรู้คุณค่า รวมทั้งจะต้องคิด และตัดสินใจ ประกอบการงาน อาชีพ ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต.

(2) การปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงของวิสาหกิจชุมชนมี องค์ประกอบที่สำคัญที่สุดคือ องค์ประกอบด้านคุณธรรม การบริหารการจัดการต้องโปร่งใส เกษตรกรในกลุ่ม/ชุมชน จะต้องมีการร่วมมือ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จะต้องเพิ่มอำนาจการต่อรองด้วยการ รวมกลุ่มกันขายผลผลิต

(3) การปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงในการพัฒนาสร้างสมทุนของชุมชน ภายใต้หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้น องค์ประกอบที่สำคัญที่สุด คือองค์ประกอบด้านความรู้ โดยปัจจัยที่เป็นตัวชี้วัดการปฏิบัติตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ให้ประสบความสำเร็จได้แก่ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในระหว่างชุมชน

แนวทางการขยายผลปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่ชุมชน

จากผลการศึกษาการขยายผลของชุมชนบ้านคลองหัวช้าง ต.คลองเรือ อ.วิหารแดง จ.สระบุรี ซึ่งมีศูนย์การเรียนรู้เศรษฐกิจพอเพียงของจังหวัดสระบุรีและจังหวัดในเขตภาคกลางและสถาบันการศึกษาในประเทศและต่างประเทศได้มาศึกษา อบรม และดูงาน ณ ศูนย์แห่งนี้ได้ดำเนินงานขยายผลเพื่อให้เกิดการขับเคลื่อนจากปรัชญาฯจนเป็นหลักการ ให้กับเกษตรกรได้รับรู้ในการนำแนวปรัชญาฯมาทำการเกษตรตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่การปฏิบัติจนได้รับผลสำเร็จนั้น การรับรู้ของเกษตรกรถูกต้องตามแนวปรัชญาฯและนำไปปฏิบัติจริง แต่ยังขาดการพิสูจน์ผลความสำเร็จที่เป็นรูปธรรมหรือเน้นข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เป็นข้อเท็จจริงขององค์ประกอบแต่ละองค์ประกอบของปรัชญาฯ ดังนั้นการพัฒนาองค์ความรู้แนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงดังกล่าวควรมีความเข้มข้นมากขึ้น โดยมีขั้นตอนการดำเนินงานที่อยากจะนำเสนอ ดังนี้

(1) การขยายผลด้านเศรษฐกิจ เน้นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่สุดคือ การรวมกลุ่มกันทำวิสาหกิจชุมชน เพราะจะทำให้สมาชิกมีรายได้มากขึ้นเช่นกลุ่มทำพรมเช็ดเท้า กลุ่มแปรรูปเห็ด เป็นต้น.

(2) การขยายผลด้านสังคม เน้นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่สุดคือ การสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับชุมชนอื่นๆ รองลงมาคือ สมาชิกในชุมชนมีแหล่งรับรู้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารโดยมีพัฒนาชุมชนจังหวัดและอำเภอช่วยสนับสนุนการขยายผล.

(3) การขยายผลด้านทรัพยากร เน้นปัจจัยที่สำคัญมากที่สุดได้แก่ การที่กลุ่ม/ชุมชน นำเศษวัสดุเหลือใช้ในไร่นามาทำเป็นปุ๋ยหมัก/เพาะเห็ดตามความเหมาะสม และการที่ชุมชนให้ความสำคัญกับการดูแลสุขภาพทรัพยากรธรรมชาติ ที่ดิน แหล่งน้ำ ป่าไม้ สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรอื่นๆ

(4) การขยายผลด้านเทคโนโลยี เน้นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่สุดได้แก่ การที่กลุ่ม/ชุมชน มีแนวคิดที่จะร่วมกันเก็บรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่นให้คงอยู่ในรุ่นลูกหลาน รองลงมาคือ การที่กลุ่ม/ชุมชน มีการทำเกษตรทฤษฎีใหม่แล้ว ทำให้มีการพัฒนาความรู้และสามารถนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการเกษตรได้มากขึ้น

(5) ด้านจิตใจเน้นปัจจัยที่มีความสำคัญมากที่สุด คือ ส่งเสริมให้กลุ่ม/ชุมชน มีการถ่ายทอดความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่นไปสู่คนรุ่นหลังอย่างไม่ปิดบัง รองลงมา คือ แบ่งปันความรู้เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันในระหว่างกลุ่ม/ในชุมชน

เอกสารอ้างอิง

- กรมพัฒนาชุมชน.(2558). *ทุนชุมชน*. สืบค้นเมื่อ 1 เมษายน 2557จาก <http://www.fund.cdd.go.th>
- สุเมธ ตันติเวชกุล และคณะ. (2542). *ศูนย์ศึกษาการพัฒนาอันเนื่องมาจากพระราชดำริ*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ.
- สุเทพ พันประสิทธิ์.(2557) *การศึกษาการขยายผลทางเศรษฐกิจของชุมชนบนพื้นฐานแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง อำเภอวิหารแดง จังหวัดสระบุรี*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต.
- เสรี พงศ์พิศ. (2533). *ภูมิปัญญากับการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.
- _____. (2534). *วัฒนธรรมกับการพัฒนาชนบท* (เอกสารวิชาการ). กรุงเทพฯ: ศูนย์ลาดพร้าว.
- สำนักงาน คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ. (2550). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (2550-2554)*. กรุงเทพฯ: วิ.เจ ฟรีนดิง.
- อำพล เสนาณรงค์. (2542). *สรุปแนวคิดเกี่ยวกับ เกษตรทฤษฎีใหม่ บทสรุปสำหรับผู้บริหาร* ใน *แง่มุมเชิงการบริหารการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- อริชัย พันธเสน. (2539). *พัฒนาชนบทไทย: สมุทัย และมรรค การเปลี่ยนแปลงและการบริหารจัดการ*. มูลนิธิภูมิปัญญาด้วยความร่วมมือจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน).
- อเนก นาคะบุตร. (2536). *ข่าวสารข้อมูลกับความยั่งยืนของการพัฒนา*. กรุงเทพฯ ฯ สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.